

ELWIRA BRYGOŁA

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny
Wydział Zamiejscowy w Poznaniu

PROCESY FORMOWANIA SIĘ TOŻSAMOŚCI OSOBISTEJ A WŁAŚCIWOŚCI OSOBOWOŚCI AUTORSKIEJ

W artykule przedstawiono badania dotyczące związków między procesami formowania się tożsamości w ujęciu Luyckxa i współpracowników a kształtowaniem się osobowości autorskiej według koncepcji Obuchowskiego. Celem badań było określenie, czy i jak procesy formowania się tożsamości wiążą się z ogólnym stopniem autorstwa siebie (wyrażającym się w sile podmiotowości, intencjonalności, sensu życia i adaptacji twórczej), czy i jak poszczególne właściwości osobowości autorskiej wyjaśniają nasilenie procesów formowania się tożsamości oraz czy i jak nasilenie procesów formowania się tożsamości warunkuje uformowanie się osobowości autorskiej. W badaniach udział wzięło 140 osób w wieku od 30 do 39 lat ($M = 33,15$; $SD = 2,48$). Wyniki wskazują na dodatnie związki między procesami podejmowania zobowiązań i identyfikacji z zobowiązaniem a ogólnym stopniem autorstwa siebie oraz na ujemny związek między eksploracją ruminacyjną a ogólnym stopniem autorstwa siebie. Wykazano silną zależność między układem zmiennych tworzących osobowość nie-autorską oraz układem zmiennych określonych jako ruminacyjne moratorium.

Słowa kluczowe: procesy eksploracji; podejmowanie zobowiązań; identyfikacja z zobowiązaniem; osobowość autorska; rozwój osobisty; tożsamość osobista.

Adres do korespondencji: ELWIRA BRYGOŁA – SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny, Wydział Zamiejscowy w Poznaniu, ul. gen. T. Kutrzeby 10, 61-719 Poznań; e-mail: ebrygola@swps.edu.pl

Artykuł powstał w ramach realizacji projektu badawczego pt. „Osobowość autorska a procesy formowania się tożsamości osobistej jako przejawy dynamizmu funkcjonowania jednostki”, w latach 2013-2014, finansowanego w ramach badań własnych na Wydziale Zamiejscowym Uniwersytetu Humanistycznospołecznego SWPS w Poznaniu.

WPROWADZENIE

Celem artykułu jest analiza kwestii formowania się tożsamości osobistej w kontekście rozwoju osobowości autorskiej według Kazimierza Obuchowskiego, ujętej jako system charakteryzujący się określonymi właściwościami. Charakterystyki te, choć jest ich wiele, można sprowadzić do trzech aspektów: (1) podmiotowości jednostki jako autora i inicjatora własnego rozwoju; (2) bycia osobą, czyli posiadania kontroli nad własnymi przekonaniami, intencjami i zachowaniami, oraz posiadania umiejętności dystansowania się względem własnych przeżyć; (3) podmiotowego standardu waluacyjnego, czyli dysponowania osobistym odniesieniem do siebie, świata i podejmowanych zadań. Ponieważ uformowanie osobowości autorskiej wymaga względnie (bo w założeniu jednak elastycznie) precyzyjnego określenia systemu wartości i przekonań osobistych oraz podjęcia na tej podstawie zobowiązań, uznano, że mogą zachodzić istotne powiązania między kształtowaniem się osobowości autorskiej i jej właściwościami a nasileniem procesów rozwoju tożsamości.

Empiryczne eksplorowanie kwestii tożsamości osobistej w połączeniu z właściwościami osobowości, a ściślej – osobowości autorskiej, wymaga nie tylko teoretycznego uzasadnienia, lecz także ustalenia relacji pojęć: „tożsamość osobista” a „osobowość” i dalej „tożsamość osobista” a „osobowość autorska”. Tożsamość definiowana jest na różne sposoby, wśród nich wyróżnić można: (1) ujęcie społeczno-poznawcze: tożsamość jako zbiór przekonań na temat siebie, świata, ludzi i wartości (Erikson, 1968, 1997); (2) ujęcie poznawcze: tożsamość jako specyficzne dla jednostki reprezentacje poznawcze Ja (Jarymowicz, 1989, 2002); (3) ujęcie doświadczeniowo-motywacyjne: tożsamość jako kondycja psychiczna, wynikająca z posiadania i dążenia do poczucia ciągłości, poczucia odrębności, poczucia własnej skuteczności i poczucia własnej wartości (Breakwell, 1986, 2010); (4) ujęcie narracyjne: tożsamość jako unikatowa historia życia, określana też jako mit osobisty (McAdams, 2001); (5) ujęcie emotywno-refleksyjne: tożsamość jako „unikatowy, specyficzny dla jednostki i względnie stabilny sposób określania, rozumienia i doświadczania siebie, będący wyrazem dążenia do osiągnięcia osobistej autonomii i wewnętrznej integracji” (Kwapis i Brygoła, 2013, s. 34).

Każde z przytoczonych ujęć, niezależnie od tego, jak szeroki zakres zjawisk psychicznych obejmuje, skłania do przyjęcia, że tożsamość osobista jest częścią wielopoziomowego i wieloaspektowego systemu, jakim jest osobowość – rozumiana zarówno jako złożona całość myśli, emocji i zachowań, nadająca kierunek i wzorzec życiu jednostki (Pervin, 2002), jak też jako system obejmujący struk-

turę i procesy psychiczne, odpowiadający za specyficzny dla jednostki sposób myślenia, odczuwania i zachowania (Oleś, 2011). Tożsamość osobista obejmuje zatem część przekonań i myśli, część odczuć, emocji i poczuć (tożsamościowych), a nawet część zachowań charakterystycznych dla osoby, niejednokrotnie składających się na jej „podpis behawioralny” (Mischel i Shoda, 1995).

Osobowość autorska jako przejaw intencjonalnego i autonomicznego funkcjonowania osoby

Za szczególny rodzaj osobowości można uznać osobowość autorską, która zgodnie z koncepcją zaproponowaną przez Kazimierza Obuchowskiego (2000, 2001, 2008), a obecnie rozwijaną przez Aleksandrę Błachnio (Błachnio i Obuchowski, 2011) stanowi taki układ struktury i procesów psychicznych, który jest ukierunkowany na wzmacnianie podmiotowości, intencjonalności, sensu życia i adaptacji twórczej (por. Obuchowski, 2000). Jak piszą Błachnio i Obuchowski (2011, s. 174): „Autor siebie ma w sobie potencjał samorealizacji, dla obserwatora widoczny jest on w jego autonomii, akceptacji siebie, świeżości percepcji i radości tworzenia”. Wyodrębnione właściwości osobowości autorskiej zostały przez autorów koncepcji połączone w trzy grupy, tworzące teoretyczne czynniki wyższego rzędu, lub inaczej filary, na których opiera się ukształtowanie tego rodzaju osobowości. Błachnio i Obuchowski (2011) wyróżniają zatem trzy główne atrybuty osobowości autorskiej i ich poszczególne elementy. Pierwszy to „podmiotowość”, która obejmuje: (a) dysponowanie wiedzą o sobie, (b) wytyczanie zadań w oparciu o posiadaną wiedzę, (c) wybór metody do zadań, (d) inteligentną realizację zadań, (e) intencjonalną autonomię „do”, (f) twórczą interpretację pragnień, (g) generowanie osobistego modelu świata, (h) projektowanie siebie. Drugi to „bycie osobą”, które obejmuje: (i) dystans psychiczny, (j) rozwój osobowości, (k) sens życia. Z kolei trzeci to „podmiotowy standard waluacyjny”, który obejmuje: (l) stosunek do siebie, (m) stosunek do zadań, (n) stosunek do świata¹.

Z powyższych właściwości wynika, że osobowość autorska nie jest strukturą statyczną, lecz że się rozwija i że osoba może stopniowo wykształcać poszczególne cechy tego typu osobowości, a w konsekwencji może stawać się bardziej autorska. W tym kontekście pojawia się pierwsze pytanie o uwarunkowania tego procesu, a mianowicie: od czego zależy rozwój osobowości autorskiej? Jedna

¹ Szczegółowy opis każdej z wyróżnionych właściwości osobowości autorskiej można znaleźć w artykule Błachnio i Obuchowskiego (2011).

z najbardziej (nie)jednoznacznych odpowiedzi sprowadza się do stwierdzenia: od kultury. Pisało o tym wielu socjologów, antropologów i psychologów. Autorzy, tacy jak np. Arnett (2002), Bauman (2006), Giddens (2007) czy Gergen (2009), zwracają uwagę na daleko posunięte zmiany społeczno-kulturowe współczesnego świata, który sam w sobie staje się coraz bardziej otwarty, płynny, złożony. Coraz mniej idei jest narzuconych z góry, coraz więcej wymaga samodzielnego określenia. Ten proces przekłada się także na potrzebę ustalenia osobistej koncepcji życia, świata, a co więcej – siebie samego.

Określanie (celowo: *określanie*, a nie *określenie*) siebie jest mechanizmem formowania osobistej tożsamości, a zatem próba empirycznego zestawienia właściwości dynamizujących rozwój osobowości autorskiej i procesów formujących tożsamość staje się zasadna. Kształtowanie się osobistej tożsamości jest z natury procesem tworzenia wizji siebie i ustalania sposobu doświadczania siebie. Jeśli tożsamość ma być osobista, a więc własna i nie zapożyczona, musi wynikać z procesu kreowania i autoryzowania siebie, a zatem stawania się autorem siebie. Proces ten jest – po pierwsze – złożony (obejmuje w rzeczywistości kilka procesów), po drugie – dynamiczny (jak każdy proces), a po trzecie – stanowi pewien układ sprzężeń zwrotnych, odzwierciedlających wzajemne wpływy między poszukiwaniem (siebie, pomysłu na siebie, sensu własnego życia itp.) a potwierdzaniem (siebie, własnych wyborów, przyjętych celów itp.). Można zatem zauważyć, że właściwości osobowości autorskiej przenikają silnie do obszaru kształtowania się tożsamości osobistej w ujęciu procesualnym.

Procesy kształtowania tożsamości osobistej

W ostatnich latach jedną z najbardziej znanych i dobrze empirycznie zweryfikowanych koncepcji formowania się tożsamości osobistej jest model zaproponowany przez Luyckxa i współpracowników (2008). W ramach tego modelu wyróżnionych zostało pięć procesów, rozdzielonych na dwa cykle. Pierwszy to cykl formowania się zobowiązania, obejmujący sprzężenia zwrotne między procesem *eksploracji wszerej* a procesem *podjęcia zobowiązań*, a drugi to cykl ewaluacji zobowiązania, obejmujący sprzężenia zwrotne między procesem *eksploracji w głąb* a procesem *identyfikacji z zobowiązaniem*. Cykle te mogą się na siebie nakładać, a między poszczególnymi procesami mogą zachodzić wzajemne oddziaływania. Procesem, który nie przynależy definicyjnie do żadnego z dwóch cykli, ale może zakłócać przebieg ich obu, jest *eksploracja ruminacyjna*, wynikająca z dużego nasilenia obaw i wewnętrznych oporów przed podjęciem de-

cyzji i zaangażowaniem się w działania, które mogłyby określić osobistą tożsamość jednostki (por. Brzezińska i Piotrowski, 2010a, 2010b).

Proces eksploracji wszerek polega głównie na poszukiwaniu nowych ofert aktywności, na eksperymentowaniu i sprawdzaniu, czy dostarczają one jednostce poczucia satysfakcji oraz zgodności z własnymi potrzebami i aspiracjami. Proces eksploracji w głąb polega na pogłębianiu wiedzy na temat podjętych zobowiązań, weryfikowaniu z rzeczywistością wcześniej ustalonych celów i aktywności. Proces podjęcia zobowiązań dotyczy dokonania wyboru, zaangażowania się w określoną formę działania, natomiast proces identyfikacji z zobowiązaniem polega na odnowieniu i utrwaleniu dotychczasowych zobowiązań, wynika z refleksyjnej reewaluacji osobistych korzyści i strat (w tym emocjonalnych), będących skutkiem uprzednio podjętych decyzji. Eksploracja ruminacyjna, jako proces polegający na wahaniu i kwestionowaniu dostępnych możliwości działania oraz wyboru własnych celów, zatrzymuje osobę w kręgu niedookreślenia siebie (Luyckx i in., 2008).

Formowanie się tożsamości jest zatem złożonym mechanizmem, obejmującym wzajemnie na siebie oddziałujące procesy. Można przyjąć, że we współczesnym świecie mechanizm ten coraz rzadziej ulega zamknięciu (zatrzymaniu). Nawet w okresie dorosłości i późnej dorosłości, a także w okresie starości możliwe są przeformułowania celów, zobowiązań, priorytetów, podejmowanych aktywności, a w konsekwencji może dochodzić do przebudowy (a czasem poważnej rekonstrukcji) tożsamości osobistej. Proces rekonstrukcji tożsamości osobistej jest prawdopodobnie uwarunkowany stopniem autorstwa siebie, rozumianego jako siła podmiotowości, intencjonalności, sensu życia i adaptacji twórczej przejawianych przez jednostkę (zob. Błachnio i Obuchowski, 2011). W związku z tym postanowiono sprawdzić empirycznie możliwe zależności między formułowaniem i reformułowaniem tożsamości osobistej a nasileniem osobowości autorskiej².

Hipotezy

Na podstawie przytoczonych koncepcji oraz wynikających z nich założeń teoretycznych o tym, że zarówno osobowość autorska, jak i tożsamość osobista

² Pojęcia „stopień autorstwa siebie” i „nasilenie osobowości autorskiej” są w artykule używane zamiennie. W obu przypadkach dotyczą siły podmiotowości, intencjonalności, sensu życia i adaptacji twórczej jako głównych charakterystyk osobowości autorskiej. Na poziomie operacyjnym odnoszą się one do sumarycznego wyniku uzyskanego w Kwestionariuszu Pomiaru Osobowości Autorskiej (POA-R).

kształtują się w drodze określonych procesów i mogą z różnym natężeniem trwać przez całe życie jednostki, sformułowano trzy pytania badawcze:

(1) Czy i jak ogólny stopień autorstwa siebie wiąże się z procesami formowania się tożsamości osobistej?

(2) Czy i jak poszczególne właściwości osobowości autorskiej wyjaśniają nasilenie procesów formowania się tożsamości osobistej?

(3) Czy i jak nasilenie właściwości osobowości autorskiej jako sumaryczny konstrukt (zmienna ukryta) wiąże się z nasileniem procesów formowania się tożsamości osobistej jako zbiorem właściwości określających status tożsamości (druga zmienna ukryta)?

W odniesieniu do pierwszego pytania badawczego sformułowano hipotezy:

H 1: Im większe nasilenie eksploracji w głąb, tym większe nasilenie stopnia autorstwa siebie.

H 2: Im większe nasilenie identyfikacji z zobowiązaniem, tym większe nasilenie stopnia autorstwa siebie.

H 3: Im większe nasilenie eksploracji ruminacyjnej, tym mniejsze nasilenie stopnia autorstwa siebie.

W powyższych hipotezach uwzględniono dwa procesy wchodzące w zakres drugiego cyklu formowania się tożsamości (cyklu ewaluacji zobowiązania) jako cyklu uznawanego za bardziej zaawansowany w rozwoju tożsamości, a przez to także w rozwoju osobowości. Ponieważ kształtowanie osobowości autorskiej można potraktować jako przejaw świadomego i intencjonalnego rozwoju jednostki, prawdopodobnie procesy włączone do drugiego cyklu formowania się tożsamości i stopień autorstwa siebie będą się wzajemnie wzmacniać. Z kolei tym, co może zakłócać formowanie się tożsamości, jest eksploracja ruminacyjna. Jeśli proces ten hamuje rozwój tożsamości, to znaczy, że może również hamować rozwój osobowości autorskiej, a to pozwala przewidywać ujemną korelację między eksploracją ruminacyjną a stopniem autorstwa siebie.

Nie sformułowano hipotez dotyczących związku między nasileniem osobowości autorskiej a siłą eksploracji wszerej i siłą podejmowania zobowiązań, gdyż procesy te wchodzą w zakres pierwszego cyklu formowania się tożsamości osobistej, uznawanego za mniej zaawansowany w rozwoju tożsamości. Procesy te występują prawdopodobnie w podobnym nasileniu u osób z silnie autorską osobowością i u osób z niskim stopniem autorstwa siebie, które także mogą eksperymentować z rolami i z zachowaniami, a zatem mogą także (podobnie jak osoby „silnie autorskie”) podejmować zobowiązania. Można więc przypuszczać, że różnice pojawiają się w toku dalszego rozwoju, czyli na etapie wchodzenia w drugi (i kolejne) cykle formowania się tożsamości. Podejmowanie eksploracji

w głąb i późniejszej identyfikacji z zobowiązaniem wymaga refleksyjnego, a w konsekwencji świadomego i intencjonalnego podejścia do osobistego rozwoju, co wiąże się z występowaniem osobowości autorskiej. Wczesne poszukiwania i zobowiązania mogą być podejmowane bez głębszego namysłu, czasem pod presją otoczenia lub pod wpływem aktualnych wzorców społecznych, dlatego uznano, że dopiero eksploracja w głąb i identyfikacja z zobowiązaniem będą różnicowały osoby o różnym stopniu autorstwa siebie.

Dwa pozostałe pytania badawcze zostaną rozstrzygnięte eksploracyjnie, z uwagi na wielość potencjalnych zmiennych wyjaśniających i wyjaśnianych. Ponieważ zaplanowano zastosowanie analizy regresji i analizy korelacji kanonicznych, która na podstawie dwóch zbiorów zmiennych (5 procesów tożsamościowych i 14 właściwości osobowości autorskiej) pozwala wyodrębnić zmienne ukryte i ich wzajemne powiązania, zrezygnowano ze sformułowania hipotez w tym zakresie. Trudno przewidzieć, jakie pary kanoniczne (układy zmiennych ukrytych) utworzą oba uwzględniane zbiory zmiennych, dlatego zostanie zastosowane podejście eksploracyjne.

METODA

Osoby badane

W badaniu wzięło udział 140 osób (54% kobiet) w wieku od 30 do 39 lat ($M = 33,15$; $SD = 2,48$), z czego 91% badanych miało wykształcenie wyższe. Uczestnikami badań byli studenci psychologii i prawa (jako drugiego kierunku, w trybie niestacjonarnym), a także ich małżonkowie/partnerzy. Udział w badaniach był dobrowolny. Proszono osoby o udział w badaniach naukowych dotyczących tożsamości osobistej. Ustalono minimalną granicę wieku na 30 lat, aby zwiększyć prawdopodobieństwo, że u osób badanych został już rozpoczęty drugi cykl formowania się tożsamości osobistej i że możliwe będzie empiryczne uchwycenie zróżnicowania w ramach obu procesów eksploracji.

Narzędzia badawcze

Kwestionariusz Pomiaru Osobowości Autorskiej (POA-R). Jest to kwestionariusz autorstwa Wojciecha Ożarowskiego, Aleksandry Błachnio, Marty Kosiol i Ludmiły Zając-Lamparskiej (wersja skrócona z roku 2011). Narzędzie w wersji zrewidowanej, tj. skróconej (po wyeliminowaniu pozycji o najniższej mocy dyskryminacyjnej) składa się z 67 pozycji, tworzących 15 podskal, z czego

14 podskal (od A do N) odnosi się do poszczególnych właściwości osobowości autorskiej, a jedna (podskala O) ma charakter kontrolny. Odpowiedzi udzielane są na skali 4-stopniowej: od 0 – *jeśli zdecydowanie nie zgadzasz się z treścią twierdzenia* do 3 – *jeśli zdecydowanie zgadzasz się z treścią danego twierdzenia*. W badaniach własnych rzetelność podskal, określana na podstawie wskaźnika α Cronbacha, wyniosła od 0,54 (dla podskali D – Inteligentna realizacja zadań) do 0,86 (dla podskali K – Sens życia). Rzetelność dla całej skali osobowości autorskiej (po wyłączeniu pozycji składających się na podskalę kontrolną) wyniosła 0,96. W wyniku pomiaru obliczono wskaźniki 14 właściwości osobowości autorskiej, jeden ogólny wskaźnik autorstwa siebie (będący sumą wyników z 14 podskal) i wskaźnik potrzeby aprobaty społecznej, obliczony na podstawie odpowiedzi udzielanych w podskali kontrolnej.

Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS). Zastosowano kwestionariusz autorstwa Koena Luyckxa i współpracowników, w polskiej adaptacji Anny Brzezińskiej i Konrada Piotrowskiego (2010b). Narzędzie składa się z 25 twierdzeń, tworzących 5 podskal, które odnoszą się do 5 procesów formowania się tożsamości. Odpowiedzi udzielane są na skali 5-stopniowej: od 1 – *całkowicie się nie zgadzam* do 5 – *całkowicie się zgadzam*. Rzetelność podskal, określana wskaźnikiem α Cronbacha, uzyskana przez autorów polskiej adaptacji narzędzia, wyniosła: 0,76 dla Eksploracji wszerz; 0,70 dla Eksploracji w głąb; 0,78 dla Eksploracji ruminacyjnej; 0,88 dla Podejmowania zobowiązania; 0,85 dla Identyfikacji z zobowiązaniem (Brzezińska i Piotrowski, 2010b). W badaniach własnych rzetelność wyznaczana tym samym wskaźnikiem wyniosła: 0,81 dla Eksploracji wszerz; 0,64 dla Eksploracji w głąb; 0,92 dla Eksploracji ruminacyjnej; 0,93 dla Podejmowania zobowiązania; 0,93 dla Identyfikacji z zobowiązaniem. Po zastosowaniu klucza obliczono pięć wskaźników, odpowiednio dla każdego procesu formowania się tożsamości.

WYNIKI

Nasilenie procesów tożsamościowych a stopień autorstwa siebie

Wszystkie analizy statystyczne, zmierzające do udzielenia odpowiedzi na postawione pytania badawcze, przeprowadzono przy użyciu pakietu IBM SPSS Statistics 22. W przypadku wszystkich zastosowanych analiz zostało spełnione założenie o normalności rozkładów zmiennych, z wyjątkiem rozkładu zmiennej

G (generowanie osobistego modelu świata) – w tym przypadku rozkład okazał się nadmiernie lewoskośny. Mimo to postanowiono nie wyłączać tej właściwości osobowości autorskiej z analiz, choć jej udział w wyjaśnianiu zależności powinien być traktowany z ostrożnością.

W celu udzielenia odpowiedzi na pierwsze pytanie badawcze i zweryfikowania sformułowanych hipotez obliczono wskaźniki korelacji r Pearsona między nasileniem poszczególnych procesów tożsamościowych a ogólnym stopniem autorstwa siebie. Wyniki przedstawiono w Tabeli 1.

Tabela 1

Korelacje między ogólnym stopniem autorstwa siebie a nasileniem procesów formowania się tożsamości

Wymiary tożsamości	Ogólny stopień autorstwa siebie
Eksploacja wszere	-0,01
Eksploacja w głąb	-0,06
Eksploacja ruminacyjna	-0,49***
Podejmowanie zobowiązań	0,61***
Identyfikacja z zobowiązaniem	0,74***

Uwaga. *** $p < 0,001$.

Uzyskane wyniki potwierdzają hipotezę H2 (dodatnia korelacja stopnia autorstwa siebie z identyfikacją z zobowiązaniem) i hipotezę H3 (ujemna korelacja stopnia autorstwa siebie z eksploacją ruminacyjną). Nie została natomiast potwierdzona hipoteza H1, postulująca dodatnią korelację między stopniem autorstwa siebie i eksploacją w głąb. Nieoczekiwany okazał się wynik wskazujący na dodatnią korelację stopnia autorstwa siebie z podejmowaniem zobowiązań. Dyskusja tych wyników nastąpi w dalszej części artykułu.

Jak właściwości osobowości autorskiej wyjaśniają nasilenie procesów formowania się tożsamości?

Celem sprawdzenia, czy i jakie właściwości osobowości autorskiej wyjaśniają nasilenie procesów formowania się tożsamości, przeprowadzono analizę regresji krokowej, osobno dla każdego procesu tożsamościowego jako zmiennej wyjaśnianej. Nasilenie eksploacji wszere wyjaśniają cztery właściwości osobowości autorskiej; są one przedstawione w Tabeli 2.

Tabela 2

Właściwości osobowości autorskiej wyjaśniające nasilenie eksploracji wszerg

	<i>B</i>	Błąd standardowy	β	<i>p</i> <
Stała	14,58	1,04		0,001
D – Inteligentna realizacja zadań	0,94	0,12	0,61	0,001
N – Stosunek do świata	-0,78	0,16	-0,39	0,001
K – Sens życia	-0,36	0,09	-0,32	0,001
C – Wybór metody do zadań	0,41	0,13	0,26	0,01

Uwaga. R^2 (skorygowane) = 0,50; $F(4, 135) = 33,14$; $p < 0,001$; $SE = 2,37$.

Nasilenie eksploracji w głąb wyjaśniają cztery właściwości osobowości autorskiej. Zostały one przedstawione w Tabeli 3.

Tabela 3

Właściwości osobowości autorskiej wyjaśniające nasilenie eksploracji w głąb

	<i>B</i>	Błąd standardowy	β	<i>p</i> <
Stała	16,27	1,12		0,001
B – Wytuczanie zadań na podstawie posiadanej wiedzy	-0,82	0,16	-0,51	0,001
D – Inteligentna realizacja zadań	0,69	0,14	0,48	0,001
C – Wybór metody do zadań	0,48	0,14	0,33	0,01
N – Stosunek do świata	-0,43	0,17	-0,23	0,05

Uwaga. R^2 (skorygowane) = 0,36; $F(4, 135) = 18,68$; $p < 0,001$; $SE = 2,51$.

Nasilenie procesu podejmowania zobowiązań wyjaśniają cztery właściwości osobowości autorskiej (zob. Tabela 4).

Tabela 4

Właściwości osobowości autorskiej wyjaśniające nasilenie podejmowania zobowiązań

	<i>B</i>	Błąd standardowy	β	<i>p</i> <
Stała	7,88	1,16		0,001
K – Sens życia	0,94	0,09	0,68	0,001
H – Projektowanie siebie	0,69	0,12	0,48	0,001
C – Wybór metody do zadań	-0,43	0,11	-0,22	0,001
E – Intencjonalna autonomia „do”	-0,48	0,15	-0,22	0,01

Uwaga. R^2 (skorygowane) = 0,74; $F(4, 135) = 97,24$; $p < 0,001$; $SE = 2,10$.

Nasilenie identyfikacji z zobowiązaniem również wyjaśniają cztery właściwości osobowości autorskiej. Przedstawia je Tabela 5.

Tabela 5

Właściwości osobowości autorskiej wyjaśniające nasilenie identyfikacji z zobowiązaniem

	<i>B</i>	Błąd standardowy	β	<i>p</i> <
Stała	4,81	1,01		0,001
H – Projektowanie siebie	0,62	0,10	0,46	0,001
K – Sens życia	0,56	0,08	0,43	0,001
C – Wybór metody do zadań	-0,55	0,10	-0,30	0,001
A – Dysponowanie wiedzą o sobie	0,79	0,18	0,28	0,001

Uwaga. R^2 (skorygowane) = 0,78; $F(4, 135) = 121,54$; $p < 0,001$; $SE = 1,81$.

Nasilenie eksploracji ruminacyjnej wyjaśniają trzy właściwości osobowości autorskiej; są one przedstawione w Tabeli 6.

Tabela 6

Właściwości osobowości autorskiej wyjaśniające nasilenie eksploracji ruminacyjnej

	<i>B</i>	Błąd standardowy	β	<i>p</i> <
Stała	30,79	1,74		0,001
H – Projektowanie siebie	-0,85	0,17	-0,51	0,001
K – Sens życia	-0,75	0,17	-0,48	0,001
M – Stosunek do zadań	0,45	0,16	0,30	0,01

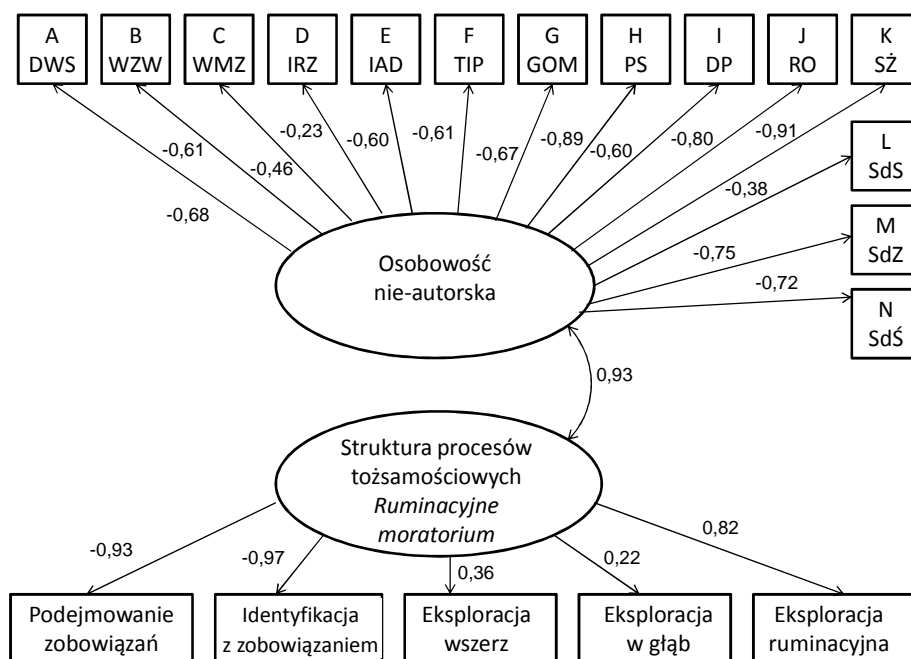
Uwaga. R^2 (skorygowane) = 0,49; $F(3, 136) = 43,42$; $p < 0,001$; $SE = 3,39$.

Szersza analiza i interpretacja ujawnionych zależności nastąpi w części obejmującej dyskusję wyników.

Procesy formowania się tożsamości jako zbiór zmiennych wyjaśniających właściwości osobowości autorskiej

Na kolejnym etapie analiz zastosowano analizę korelacji kanonicznych. Wyodróżniono dwa zbiory zmiennych: 14 właściwości osobowości autorskiej i 5 procesów tożsamościowych oraz sprawdzono, w jakim stopniu oba te zbiory wyjaśniają się wzajemnie. Parametry statystyczne i merytoryczna analiza zmiennych pozwoliły wyodrębnić dwie złożone zmienne ukryte, określone jako *osobowość*

nie-autorska i ruminacyjne moratorium. Uzyskane zależności przedstawiono na Rysunku 1.

Uwaga. A (DWS) – dysponowanie wiedzą o sobie; B (WZW) – wytyczanie zadań w oparciu o posiadaną wiedzę; C (WMZ) – wybór metody do zadań; D (IRZ) – inteligentna realizacja zadań; E (IAD) – intencjonalna autonomia „do”; F (TIP) – twórcza interpretacja pragnień; G (GOM) – generowanie osobistego modelu świata; H (PS) – projektowanie siebie; I (DP) – dystans psychiczny; J (RO) – rozwój osobowości; K (SŻ) – sens życia; L (SdS) – stosunek do siebie; M (SdZ) – stosunek do zadań; N (SdŚ) – stosunek do świata.

Rysunek 1. Zależności między układem zmiennych *osobowość nie-autorska* a układem zmiennych *ruminacyjne moratorium* (na schemacie podano ładunki czynnikowe jako korelację każdej zmiennej z obu zbiorów z funkcją kanoniczną).

Zależności uzyskane wskutek zastosowanej analizy korelacji kanonicznych opisują następujące wskaźniki statystyczne dla pierwszej,³ istotnej pary kano-

³ Zastosowanie analizy korelacji kanonicznych na zbiorze 14- i 5-elementowym pozwoliło na wskazanie pięciu par kanonicznych, z czego trzy okazały się istotne statystycznie. Oprócz pierwszej pary, poddanej szerszej analizie, istotne są także dwie pary kanoniczne o następujących parametrach statystycznych: λ Wilksa = 0,19; $\chi^2 = 213,48$; $df = 52$; $p < 0,001$; $R_c = 0,67$; $R_c^2 = 0,45$ (druga para) i λ Wilksa = 0,40; $\chi^2 = 119,90$; $df = 36$; $p < 0,001$; $R_c = 0,44$; $R_c^2 = 0,19$ (trzecia para). Ze względu na dużo niższe ładunki czynnikowe zmiennych w obu tych rozwiązaniach (kryterium statystyczne) oraz mniej jednoznaczne określenie rodzaju zbioru „osobowościowego” i rodzaju zbioru „tożsamościowego” (kryterium merytoryczne), w artykule przedstawiono wyniki dotyczące tylko pierwszej pary kanonicznej.

nicznej: λ Wilksa = 0,03; $\chi^2 = 476,84$; $df = 70$; $p < 0,001$; $R_c = 0,93$. Wyjaśniona wariancja funkcji kanonicznej opisującej oba zbiory wynosi $R_c^2 = 0,86$. Miary redundancji wskazują, że *osobowość nie-autorska* (jako zbiór) wyjaśnia 44% wariancji wszystkich właściwości tego rodzaju osobowości (zbiór wyjaśnia zmienność poszczególnych swoich elementów), natomiast *ruminacyjne moratorium* (jako zbiór) wyjaśnia 38% wariancji właściwości *osobowości nie-autorskiej*. Z kolei *ruminacyjne moratorium* (jako zbiór) wyjaśnia 53% wariancji pięciu procesów formowania się tożsamości, a *osobowość nie-autorska* (jako zbiór) wyjaśnia 46% wariancji uwzględnianych w badaniu procesów tożsamościowych. Empiryczny związek obu zbiorów wskazuje, że funkcjonalnie opisują powiązane ze sobą zjawiska, mimo że definicyjnie osobowość, a ściślej osobowość autorska i tożsamość osobista, nie są tym samym. Na podstawie założeń teoretycznych trudno jednoznacznie określić kierunek wyjaśniania – co jest pierwsze i co wyjaśnia to drugie? Osobowość autorska czy uformowana tożsamość? Zastosowana analiza statystyczna wskazuje, że związki są dwukierunkowe, oparte na sprzężeniach zwrotnych, choć silniejsze jest wyjaśnianie wariancji procesów tożsamościowych przez uwzględniane zmienne osobowościowe (46%) niż wyjaśnianie zmiennych osobowościowych przez nasilenie procesów tożsamościowych (38%).

DYSKUSJA

Z zestawienia wyników przedstawionych w Tabelach 2-6 wynika jednoznacznie, że jedną z najsilniejszych właściwości osobowości autorskiej warunkujących nasilenie procesów tożsamościowych jest sens życia. Posiadanie celu w życiu oraz określonych zasad i własnej koncepcji życia wzmacnia podejmowanie zobowiązań i identyfikację z zobowiązaniem, natomiast osłabia eksplorację wszere, a w jeszcze większym stopniu – eksplorację ruminacyjną. Sformułowanie sensu życia stanowi zatem istotny warunek gotowości do podjęcia kluczowych decyzji tożsamościowych i późniejszego ich potwierdzenia, wynikającego z reewaluacji emocjonalnych, poznawczych i społecznych konsekwencji tożsamościowych wyborów, jak określał zobowiązania Marcia (1966). Z kolei trudności w ustaleniu sensu życia wzmagają poszukiwanie wartości, celów, aktywności, które osoba mogłaby uznać za swoje, tj. zgodne z jej wewnętrznym potencjałem, odczuciami i aspiracjami. Przedłużające się trudności w określeniu sensu życia mogą prowadzić do wzrostu obaw przed zaangażowaniem w rolę, działanie czy realizację wartości, a to oznacza nasilenie eksploracji ruminacyjnej.

Kolejną właściwością osobowości autorskiej, która silnie warunkuje nasilenie procesów tożsamościowych, jest projektowanie siebie. Dążenie do realizacji własnych potencjalności i umiejętność formułowania celów zgodnych z koncepcją siebie i koncepcją życia nasila podejmowanie zobowiązań i identyfikację z zobowiązaniem, a ponadto zmniejsza ryzyko eksploracji ruminacyjnej. Zależność ta jest prawdopodobnie zwrotna, gdyż u podstaw eksploracji ruminacyjnej leży lęk, który nie jest tylko rezultatem braku lub słabego dążenia do realizacji osobistych celów i wartości, ale może być także przyczyną trudności w podejmowaniu tego rodzaju dążenia.

Wybór metody do zadań okazał się kolejną właściwością osobowości autorskiej, wyjaśniającą nasilenie wszystkich – z wyjątkiem eksploracji ruminacyjnej – procesów formowania się tożsamości. Poszukiwanie własnych sposobów osiągnięcia przyjętych celów, przy jednoczesnej umiejętności korzystania ze sprawdzonych sposobów działania i wyciągania wniosków z doświadczeń innych ludzi nasila eksplorację w głąb i eksplorację wszere, natomiast osłabia podejmowanie zobowiązań i identyfikację z zobowiązaniem. Być może utrudnienie podjęcia zobowiązań, a tym bardziej identyfikacji z zobowiązaniem wynika z samego faktu poszukiwania, czyli dobierania sposobu działania, z włączeniem własnych i cudzych pomysłów w tym zakresie. Dopóki osoba poszukuje, to znaczy, że jeszcze nie znalazła, i dopóki dobiera, to znaczy, że jeszcze nie wybrała. Może dlatego wybór metody do zadań jako właściwość osobowości autorskiej osłabia procesy związane z zobowiązaniami, a wzmacnia procesy polegające na poszukiwaniu. Zastanawiające jest jednak to, że tak rozumiany wybór metody do zadań nie jest istotnym czynnikiem wyjaśniającym nasilenie eksploracji ruminacyjnej. Prawdopodobnie wybór metody do zadań jest potencjalnie adaptacyjny (a wówczas pojawiające się poszukiwanie doprowadza do efektu, nie zatrzymuje się w miejscu), ale w równym stopniu może usztywniać osobę na etapie poszukiwania i powodować ruminacyjne krążenie wokół tych samych obiektów (sposobów działania), bez możliwości zdecydowania się na jeden bądź nawet kilka z nich. To możliwe rozgałęzienie wyboru metody do zadań (na adaptacyjne i ruminacyjne) tłumaczyłoby brak istotnego wyjaśniania nasilenia eksploracji ruminacyjnej przez tę właściwość osobowości autorskiej.

Warto zwrócić uwagę na jeszcze dwie właściwości: inteligentną realizację zadań i wytyczanie zadań na podstawie posiadanej wiedzy. Nastawienie na rozumienie obserwowanych zjawisk, uwzględnianie możliwych trudności przy planowaniu realizacji celów, tworzenie alternatywnych sposobów osiągnięcia celów, a przede wszystkim modyfikowanie działania wraz ze zmieniającym się kontekstem najsilniej warunkuje proces eksploracji wszere. Im większą tendencję do

uwzględniania złożoności i zmienności sytuacji osoba przejawia, tym bardziej (częściej) poszukuje nowych ról tożsamościowych, eksperymentuje z nowymi aktywnościami, sprawdza je pod kątem czerpanej z nich satysfakcji i poczucia zgodności z samym sobą (por. Obuchowski, 2000; Gergen, 2009). Z kolei aktywne generowanie celów własnego działania, korespondujących z posiadaną wiedzą o sobie, oraz umiejętność uzasadniania celów i konsekwentnego dążenia do ich realizacji najsilniej warunkuje proces eksploracji w głąb, przy czym zależność ta jest ujemna: im większe nasilenie spójności obieranych celów z posiadaną samowiedzą oraz im większe przekonanie o wartości tych celów i większa konsekwencja w ich realizacji, tym słabsze kwestionowanie podjętych wyborów tożsamościowych i mniejsza tendencja do ich ewentualnego przeformułowania. Drugą właściwością, która warunkuje eksplorację w głąb, jest inteligentna realizacja zadań, która podobnie jak w przypadku eksploracji wszerz, nasila tożsamościowy proces rewaluacji, będący kluczowym elementem drugiego cyklu formowania się tożsamości.

Z perspektywy psychologii osobowości i psychologii rozwojowej można uznać, że zarówno właściwości osobowości autorskiej, jak i zaawansowane procesy tożsamościowe (wchodzące w zakres drugiego cyklu formowania się tożsamości) dotyczą głównie osób dorosłych lub najwcześniej osób z okresu adolescencji. Do uruchomienia tych procesów oraz bycia autorem siebie wymagane jest osiągnięcie odpowiedniego poziomu zdolności poznawczych: myślenia abstrakcyjnego, kontrfaktycznego, zdolności metapoznania (Dunlosky i Metcalfe, 2009; DeMarree i Morrison, 2012). Wysoki stopień autorstwa siebie i uformowanie własnej tożsamości wymaga także adaptacyjnego funkcjonowania emocjonalnego. W sytuacji podwyższonego lęku i rozregulowanej kontroli nad emocjami trudniej wykształcić dystans psychiczny, racjonalną ocenę zdarzeń, doświadczeń i samego siebie, trudniej świadomie i intencjonalnie wyznaczać długofalowe cele i z namysłem dobierać najlepsze sposoby ich realizacji, zgodne z własnymi potencjalnościami. Skuteczna samoregulacja w zakresie emocji i motywacji chroni także przed ryzykiem ruminacyjnego poszukiwania (por. Jankowski i Holas, 2014), które nie doprowadza do żadnych rozstrzygnięć i zwrótnie nasila obawy dotyczące niesłuszności podjętych zobowiązań.

Na podstawie wyników przeprowadzonych analiz można sformułować wniosek, że tym, co najsilniej stanowi o osobowości autorskiej, są właściwości określone jako sens życia, projektowanie siebie i rozwój osobowości. Sens życia, rozumiany jako osobista koncepcja świata i siebie, możliwość nadawania własnych znaczeń wydarzeniom, leży u podstaw wykształcenia innych właściwości osobowości autorskiej. Projektowanie siebie bazuje na sensie życia, gdyż ozna-

cza umiejętność wyznaczania zgodnych z nim celów i wybierania konstruktywnych sposobów ich realizacji. Rozwój osobowości oznacza z kolei poszerzenie sensu życia, zdolność twórczego włączania w jego obręb nowych doświadczeń, co zapobiega usztywnieniu osobowości (por. Oleś, 2011). Obuchowski (2000) określał to zjawisko mianem adaptacji twórczej, która z jednej strony polega na dostrajaniu się do świata, jaki jednostka tworzy w swojej wizji, a z drugiej strony – doprowadza do modyfikacji tej wizji po to, by sama wizja, jak i sam człowiek nie uległ skostnieniu. Osobowość autorska oznacza więc dynamiczną orientację na świat, ludzi i siebie, która dzięki zdolności osoby do refleksji, myślenia abstrakcyjnego i dzięki dystansowi psychicznemu pozwala doświadczać satysfakcji i poczucia (tożsamościowego) spełnienia.

Tożsamościowe niespełnienie to prawdopodobnie przedłużające się (czyli ruminacyjne) moratorium, które najsilniej wyznaczone jest brakiem identyfikacji z zobowiązaniem, a także słabą zdolnością podejmowania zobowiązań. Oznacza to bezskuteczne poszukiwanie, które prawdopodobnie wtórnie nasila lęk, a może też powodować wyuczoną bezradność. Z drugiej jednak strony, warunki współczesnego, płynnego (w sensie: zmiennego) świata niekiedy wzmacniają (żeby nie powiedzieć: promują) ciągłe poszukiwanie i możliwie długie odwlekanie tożsamościowych wyborów (Arnett, 2000, 2002; Gergen, 2009). Schachter (2005) mocno relatywizuje kwestię adaptacyjności tzw. statusów tożsamości (w tym tożsamości osiągniętej, przejętej czy moratorium), wysuwając przypuszczenie, że obecnie nie ma jednej uniwersalnej formy tożsamości i że możliwe są różne rodzaje dojrzałości, zależne w dużej mierze od kontekstu kulturowego.

Podsumowując, celem podjętych badań było sprawdzenie wzajemnych powiązań właściwości osobowości autorskiej z nasileniem procesów formowania się tożsamości. Stwierdzono dodatnie związki między procesem podejmowania zobowiązań i procesem identyfikacji z zobowiązaniem a ogólnym stopniem autorstwa siebie oraz ujemny związek między tym ostatnim a procesem eksploracji ruminacyjnej. Wyniki potwierdziły hipotezy H 2 i H 3 i są podstawą do odrzucenia hipotezy H 1, postulującej dodatni związek między ogólnym stopniem autorstwa siebie a eksploracją w głąb. Oba procesy eksploracji nie wiążą się z nasileniem osobowości autorskiej. Można wnioskować, że podejmowanie poszukiwań ma złożony charakter. Może być przejawem intencjonalnego działania, opartego na świadomym i refleksyjnym odniesieniu do siebie i świata, może być też efektem emocjonalnego i motywacyjnego zagubienia, niepewności i nasilonego lęku. Uwarunkowania procesów eksploracji nie są zatem jednoznaczne, toteż związki tych procesów z nasileniem osobowości autorskiej okazały się nieistotne.

W rezultacie przeprowadzonych badań ustalono związki poszczególnych procesów tożsamościowych z właściwościami osobowości autorskiej. Stwierdzono wzajemne zależności układu zmiennych określonych jako *osobowość nie-autorska*, z układem zmiennych określonych jako *ruminacyjne moratorium*. Najważniejsze wnioski z przeprowadzonych badań są następujące: (1) rozwój osobowości autorskiej i formowanie się tożsamości osobistej są od siebie wzajemnie zależne; (2) podejmowanie zobowiązań i identyfikacja z zobowiązaniem stanowią warunek uformowania tożsamości osiągniętej; (3) warunkiem podjęcia zobowiązań oraz ich refleksyjnego i świadomego utrwalania jest przede wszystkim posiadanie sensu życia i wizji siebie, a także twórcze dobieranie aktywności i sposobów realizacji osobistych celów; (4) eksploracja jako proces poszukiwania jest procesem potencjalnie rozwojowym, lecz może „utknąć” w miejscu i nabrać charakteru eksploracji ruminacyjnej; (5) przedłużające się (ruminacyjne) moratorium blokuje rozwój osobowości autorskiej. Ponieważ jednak osobowość z natury jest systemem dynamicznym i ukierunkowanym na rozwój, nie jest wykluczone, że nawet jeśli na którymś etapie jej funkcjonowania nastąpi usztywnienie, w dalszej lub bliższej przyszłości wystąpią czynniki – zewnętrzne (środowiskowe, społeczne, kulturowe) lub wewnętrzne (np. bilans życia) – które wywołają jej uelastycznienie i odblokują potencjalny rozwój.

LITERATURA CYTOWANA

- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469-480.
- Arnett, J. J. (2002). The psychology of globalization. *American Psychologist*, 57(10), 774-783.
- Bauman, Z. (2006). *Płynna nowoczesność* (tł. T. Kunz). Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Błachnio, A. i Obuchowski, K. (2011). Teoria osobowości autorskiej i Kwestionariusz POA. W: W. Zeidler (red.), *Kwestionariusze w psychologii. Postępy, zastosowania, problemy* (s. 161-189). Warszawa: Vizja Press & IT.
- Breakwell, G. M. (1986). *Coping with threatened identities*. London: Methuen.
- Breakwell, G. M. (2010). Resisting representations and identity processes. *Papers on Social Representations*, 19, 6.1-6.11.
- Brzezińska, A. I. i Piotrowski, K. (2010a). Formowanie się tożsamości a poczucie dorosłości i gotowość do tworzenia bliskich związków. *Czasopismo Psychologiczne*, 16(1), 145-155.
- Brzezińska, A. I. i Piotrowski, K. (2010b). Polska adaptacja Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS). *Polskie Forum Psychologiczne*, 15(1), 66-84.
- DeMarree, K. G. i Morrison, K. R. (2012). What do I think about who I am? Metacognition and the self-concept. W: P. Briñol, K. G. DeMarree (red.), *Social metacognition* (s. 103-119). New York: Psychology Press.
- Dunlosky, J. i Metcalfe, J. (2009). *Metacognition*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.

- Erikson, E. H. (1997). *Dzieciństwo i społeczeństwo* (tł. P. Hejmej). Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Gergen, K. J. (2009). *Nasycone Ja. Dylematy tożsamości w życiu współczesnym* (tł. M. Marody). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Giddens, A. (2007). *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności* (tł. A. Szulżycka). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jankowski, T. i Holas, P. (2014). Metacognitive model of mindfulness. *Consciousness and Cognition*, 28, 64-80.
- Jarymowicz, M. (1989). Próba konceptualizacji pojęcia „tożsamość”: spostrzegana odrębność Ja – Inni jako atrybut własnej tożsamości. *Przeгляд Psychologiczny*, 32(3), 655-669.
- Jarymowicz, M. (2002). Psychologia tożsamości. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*. T. 3: *Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej* (s. 107-125). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kwapis, K. i Brygoła, E. (2013). Tożsamość osobista w ujęciu emotywno-refleksyjnym: zawartość, funkcje i procesy kształtowania tożsamości. *Opuscula Sociologica*, 4, 33-49.
- Luyckx, K., Schwartz, S. J., Berzonsky, M. D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I. i Goossens, L. (2008). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality*, 42, 58-82.
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551-558.
- McAdams, D. P. (2001). *The person: An integrated introduction to personality psychology* (wyd. 3). Forth Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Mischel, W. i Shoda, Y. (1995). A cognitive-affective system theory of personality: Reconceptualizing the invariances in personality and the role of situations. *Psychological Review*, 102, 246-286.
- Obuchowski, K. (2000). *Człowiek intencjonalny, czyli o tym, jak być sobą*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Obuchowski, K. (2001). *Od przedmiotu do podmiotu*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Obuchowski, K. (2008). Zmiany cywilizacji a osobowość. W: J. Strelau i D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (t. 1, s. 752-754). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Oleś, P. K. (2011). *Psychologia człowieka dorosłego. Ciągłość – zmiana – integracja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pervin, L. A. (2002). *Psychologia osobowości* (tł. M. Orski). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Schachter, E. P. (2005). Erikson meets the postmodern: Can classic identity theory rise to the challenge? *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 5(2), 137-160.